

**O'ZBEKISTON RESPUBLIRASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

РЕФЕРАТ

Мавзу: Бактрия давлати

Тарих факультети 3-босқич талабаси
Худойбердиев Б.

Бактрия давлати

Ҳозирги Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон ҳудудларига тўғри келади (1-расм).

Бактрия давлатчилиқ тарихи бўйича XIX аср сўнггида Европа тарихчилари ўртасида мунозаралар бошланган. В. Гейгер¹, Э. Райш², Т. Нольдеке³, XX аср бошида Ж. Прашеклар⁴ Бактрия тарихи билан шуғулланиб, Аҳамонийлар империясига қадар ҳам қандайдир сиёсий бирлашмалар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар берган. Улар асосан қуйидаги антик давр тарихчиларининг ёзма манбаларига таянганлар. Бу воқеаларни Ктесий Книдский, Диодор Помпей Трог, Арриан ва Ксенофондлар

Ктесий Книдский "Бактрия кучли ва қудратли мамлакат, VIII асрдаёқ мустақил давлат бўлган" деб таърифлайди. Ктесий Книдскийнинг асарлари ўрта аср тарихчиси Фотийнинг асарида илова тариқасида бизгача етиб келган⁵.

Диодор ўз асарида Оссурия шоҳи Ниннинг Бактрияга қарши жанг тафсилотларини ёзган. Асар бошида Ниннинг Семирамидага уйланиш тафсилотлари тасвирланган. Диодорнинг ёзишига қараганда Нин Бактрияни мағлуб этиш оғирлигини, аҳолисининг кўп сонли эканлигини ва жангда моҳирлигини, қалъаларининг кўплигини билган. Шунга қарамай у кўп сонли кўшин йиғади ва биринчи жангда Бактрия шоҳи Оксиартдан тоғ йўлдан текисликка чиқадиغان жойда мағлубиятга учрайди. Нин Бактрия билан бўладиган янги жангга тайёрланади⁶.

Диодор Бактрия пойтахти Бақтр шаҳрини қуйидагича таърифлайди, «... Бақтр йирик шаҳарлардан бири, у гўзал, эгаллаб бўлмас қалъа». Нин Бақтр шаҳрини узоқ вақт қамал қилади. Шаҳар Семирамиданинг айёрлиги

¹ Geiger W. Ostiranische Kultur im Altertum. Erlangen, 1982. -V. 66; Geiger W. Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times. – London, 1985. - V. 45.

² Reisch E. Baktrionoi // Paulys Real-Encyclopädie. T. II. 1896.

³ Nöldeke T. Iranisches Nationalopos, Grundriss der Iranische Philologie, II. 1896-1904.- V.141.

⁴ Prasek J.D. Geschichte der Meder und Perser. Bd. I. - Gotha, 1906. - V. 50-54

⁵ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959 . - № 73.

⁶ Диодор. Историческая библиотека. Кн. 17. II , 2-7. Пер. М.Е. Сергеевко; Арриан. Поход Александра. М. - Л., 1962.

натижасида ишғол қилинади. Бактрликлар мағлубиятга учрайди. Бактрия шоҳи ўлдирилади. Нин Бактриянинг бойликларини талайди.

Аммо, воқеалар тафсилотларида, шоҳларни таърифлашда айрим чалкашликлар бор. Ксенофонт ўз асарида Бактрия ва Оссурия ўртасидаги уруш Оссурия шоҳи Киаксар замонида бўлган деб ёзади.

Тадқиқотчилар ўртасида Оссурия билан Ўрта Осиё, хусусан Бактрия оралиғидаги узоқ масофани ҳисобга олиб, юқоридаги маълумотларни тарих саҳифасидан чиқариб ташлаш керак, деган мунозаралар ҳам учрайди. Маълумки, бу масалага И.М. Дьяконов ойдинлик киритган. Унинг изланишлари туфайли топилган Оссурия айғоқчиларининг ўз шоҳига ёзган номасидаги қуйидаги маълумотдан сўнг антик давр тарихчилари маълумотлари ўз кучини сақлаб қолди: "... лекин, мен лазуритни олиб кетганимдан сўнг, мамлакатда бунга қарши кўзғолонлар бошланди, шундан сўнг катта ҳарбий куч юборишни илтимос қилдим"⁷. Маълумки, Яқин Шарқда Бактрия лазуритлари юқори баҳоланган. Шу тариқа тарих фанига Қадимги Бактрия шоҳлиги тўғрисидаги маълумотлар кириб келган.

Геродот асарларидан ҳам Бактриянинг Қадимги Шарқ халқлари орасида ўз ўрни бўлганлигини билиш мумкин. Жумладан, Кирнинг ҳарбий юришлари лозим бўлган мамлакатлар Вавилония ва Миср қаторида Бактрия ва Саклар ҳам санаб ўтилади⁸. Бактрияликларнинг қурол-аслаҳалари ва ҳарбий қўшинидаги тартиб ҳам Геродот эътиборидан четда қолмаган⁹. У бактрияликлар яратган моддий маданият Ўрта Осиёда яшайдиган бошқа халқларга ўрнак бўлганлигини айтиб, арийлар, хорасмияликлар, сўғдийлар, гандарияликлар ва дадиклар қурол ясашда бактрияликларга ўхшатиб ясаганлигини мисол қилиб кўрсатади¹⁰.

С.П. Толстов Диодорнинг Бактрия шаҳарлари, хусусан Бактр шаҳри тўғрисидаги маълумотлари, яъни шаҳарнинг арки, қалъа деворларининг шаҳарни ўраб турганлиги ҳақидаги маълумоти асосида Аҳамонийлар

⁷ Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ. - М.:1951. - № 2. - С. 335-336.

⁸ Геродот. История в девяти книгах. I, 153. (пер. Г.А. Страновского). - Л., 1972.

⁹ Геродот. VII, 64.

¹⁰ Геродот. VII, 66.

империясига қадар Бактрияда давлатчилик бўлганлигини тан олади¹¹. Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврларга мансуб деярли барча илмий тадқиқотларда Аҳамонийлар босқинига қадар Қадимги Бактрияда давлатчилик бўлганлиги қайд этилган¹².

Шундан сўнг, Бактрия ҳудудида бронза даврига оид Сополли, Даштли¹³, сўнгги бронза ва илк темир даврига оид Кучуктепа¹⁴, Тиллатепа¹⁵, Қизилтепа¹⁶, Қадимги Бактрия¹⁷ маданиятлари очилди. Ўрганилган ушбу маданиятлар асосида Е.Е. Кузьмина "Бактрия уйдирма эмас, тарихий ҳақиқатдир" деган ғояни илгари сурди¹⁸.

М.М. Дьяконов Жанубий Тожикистон ҳудудидаги Болдойтепа, Кофирниҳон ёдгорликларини ўрганиб, «Македонский ва Эллин давридан аввал ҳам Ўрта Осиёда ўзига хос ўтроқ маданият ва синфий жамият бўлган» деган хулосага келди¹⁹.

Қадимги Бактрия подшолиги илк темир даврида шаклланган ҳудудий давлатлар конфедерациясидан ташкил топган. Кофирниҳон ва Вахш деҳқончилиги ўлкаларида битта ҳудудий давлатнинг шаклланган.

Шимолий Афғонистон ҳудудида Даштли маданиятини ўрганган В.И. Сарияниди Қадимги Бактрия давлатчилиги тўғрисида шундай дейди: «Бактрияда бронза даврида шаҳар маданиятининг гуллаши бу ерда

¹¹ Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. - М.: 1938. - № 1. - С. 183; Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 103.

¹² Гафуров Б.Г. История Таджикского народа. Т. I. - М.: 1955. - С. 31-32; Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М.: - Л., 1956. - С. 169; Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М.: 1961; Массон В.М. Проблема древней Бактрии и новый археологический материал // СА. - М.: 1958. - № 2. - С. 49-65; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 73. - М.: 1959; Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования // ИТН. Глава III. - Душанбе, 1963. - С. 65-71.

¹³ Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. - Ташкент, Фан, 1977; Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. - Ташкент, Фан, 1983; Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы на юге Средней Азии. - Самарканд, 1993; Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана. - М.: 1977.

¹⁴ Аскарлов А.А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. - Ташкент, Фан, 1979.

¹⁵ Сарияниди В.И. Раскопки Тилля-тепе в северном Афганистане. Вып. I. - М.: 1972.

¹⁶ Сагдуллаев А.С. Усадьбы древней Бактрии. - Ташкент, Фан, 1987.

¹⁷ Дьяконов М.М. Археологические работы в нижнем течении реки Кафирнигана в 1950-1951 гг // МИА, 1953. - № 37.

¹⁸ Кузьмина Е.Е. Бактрийский мир и археологическая действительность // ВДИ. - М.: 1978. - № 2. - С. 198-211.

¹⁹ Дьяконов М.М. Сложение классового общества в северной Бактрии // СА. - Вып. 19, 1954. - С. 130-138.

Аҳамонийларгача бўлган даврда давлатларнинг пайдо бўлишига олиб келган»²⁰.

Аҳамонийлар империясининг Ўрта Осиёда эгаллаган ҳудудлари ва сарҳадлари масаласини А.С. Сагдуллаев цилиндрсимон шаклли идишларнинг тарқалиш ҳудудлари билан белгилашни таклиф этган²¹. Худди шу усул билан Қадимги Бактрия подшоҳлиги ҳудудлари ва сарҳадларини аниқласак мақсадга мувофиқ бўлади. Негаки, цилиндрсимон идишлар тайёрлаш фақат Бактрия ва Марғиёнага хос бўлиб, давр ўтиши билан шу идишларнинг тарқалиш географияси кенгайиб бориши кузатилган, яъни Кучук II даврида фақат Бактрия ва Марғиёна ҳудудлари, Кучук III даврида карвон йўли орқали Сўғдиёнанинг Бактрияга чегарадош ҳудудларида, Кучук IV даврида бутун Сўғд ҳудуди ва сув йўли орқали қадимги Хоразм ҳудудларига тарқалиши кузатилади²².

Сополлитепа ва Жарқўтон ёдгорликлари Бактрия ҳудудида илк давлатчилик тарихини ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

Қадимги Бактрия маданияти даври ёдгорликлари Шимолий Бактриянинг етти та ва Жанубий Бактриянинг тўртта деҳқончилик воҳаларида жойлашган:

1. Шеробод деҳқончилик воҳаси Кўҳитангтоғ ён бағри яйловлари ва Уланбулоқсой ва Шеробод дарёлари ҳавзаларини ўз ичига олади. Жондавлаттепа шаҳри воҳанинг маркази вазифасини ўтаган. Жондавлаттепа Шеробод дарё ўзанида, халқаро савдо, яъни Мароқанд - Бактр йўли устида жойлашганлиги билан характерланади. Жондавлаттепанинг умумий майдони 8 гектардан иборат бўлиб, арк ва шаҳар қисмларидан иборат. Ёдгорликда ўтказилган стратиграфик тадқиқотлар бу ерда Кучук I давридан бошлаб,

²⁰ Сарияниди В.И. Древние земледельцы Афганистана ... - С. 151-155.

²¹ Сагдуллаев А.С. Усадьбы Древней Бактрии. - Ташкент, 1987.

²² Шайдуллаев Ш.Б. Шимолий Бактрия илк темир даври археологиясининг айрим муаммоли масалалари хусусида // Ўзбекистон-қадимда ва ўрта асрларда. (Республика ёш тарихчи олимлари анжуманининг маърузалари матн. 16-17 март). - Самарқанд, 1992. - С. 34-36.

эрамизнинг IV асригача шаҳар ҳаёти давом этганлигини кўрсатди²³. Шеробод деҳқончилик ўлкасида Жондавлаттепадан ташқари Кучуктепа, Таллашқон I каби ёдгорликлар жойлашган.

2. Бойсун деҳқончилик воҳаси Бойсунтоғ ён бағри яйловлари, Бандихонсой, Миршоди сув ҳавзаларини бирлаштиради. Воҳанинг маркази Қизилтепа ёдгорлиги бўлиб, Қизил I давридан фаолият этган. Қадимги Бактрия маданияти давридан бошлаб у икки - арк ва шаҳар қисмдан иборат бўлган. Ёдгорликда ўз даврининг энг ривожланган фортификация элементлари намоён бўлган²⁴. Қизилтепа атрофида кичик ёдгорликлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб жойлашган.

3. Сурхон деҳқончилик воҳаси Сурхондарёнинг ўрта оқими ҳудудларини бирлаштирган. Бу ерда Хаитободтепа воҳанинг маркази вазифасини бажарган. Хаитободтепа ташқи тузилиши жиҳатидан Шеробод воҳасининг маркази Жондавлаттепадан деярли фарқ қилмайди. У ҳам арк ва шаҳар қисмдан иборат бўлиб, кучли мудофааланган шаҳарлар тоифасига киради. Хаитободтепа ёдгорлигига Қадимги Бактрия маданияти даврида асос солинган²⁵. Хаитободтепа шахристонининг мудофаа деворлари ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, унинг мудофаа девори 5 метр қалинликда бўлиб, тўғри тўрт бурчак шаклли ғиштлардан терилган (50-58x30x12-14 см). Мудофаа девор 8 метр қалинликдаги, 1,5 метр баландликдаги, пахсадан қурилган пойдевор устида қурилганлиги Қадимги Бактрия маданияти фортификациясида янгилик сифатида эътироф этилган²⁶. Хаитободтепа атрофида ҳам Бандихонсойтепа каби қишлоқ типигаги ёдгорликлар жойлашган.

2. Кофирниҳон деҳқончилик воҳасида иккита суғорилиш райони бўлиб, биринчиси Кофирниҳон дарёсининг Чангоб ўзани ҳудудларини

²³ Ўзбекистон Чехия отряди бу ерда сўнгги йилларда 0,60 метрли маданий қатламда Кучук I даври маданий қатламини очди; Dietrich Huff, Chakir Pidaev, Chapulat Chaydoullae. Uzbek-German archaeological researches in the Surkan Darya region // La Baktriane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie centrale. - Paris, 2001.

²⁴ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии в эпоху раннего железа ... - С. 18.

²⁵ Shajdullaev Sh.B. Untersuchungen zur frühen Eisenzeit in Nordbaktrien ... - P. 271-276.

²⁶ Shajdullaev Sh.B. Untersuchungen zur frühen Eisenzeit in Nordbaktrien ... - P. 272; Сабиров К Обоонительные сооружения древних поселений и городов Средней Азии. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - М.: 1978. -С.21.

бирлаштиради. Бу ерда Ҳисор қалъаси, Тупхона ёдгорликлари жойлашган. Иккинчи суғорилиш райониға Кофирниҳон дарёси ўзанлари киради. Бу ерда Калаи-Мир ёдгорлиги ва Наҳри-калон канали жойлашган. Воҳанинг маркази Калаи-Мир ёдгорлиги ҳисобланади²⁷.

5. Вахш деҳқончилик воҳасида ҳам иккита суғорилиш райони кузатилади. Булар Вахш дарёсининг Яван-су ўзани бўлса, иккинчиси Вахш дарёсининг чап қирғоқ ҳудудларини ўз ичига олади. Яван-суда Томошотепа ва Шўраисой ёдгорликлари, Вахшда эса Болдай тепа ёдгорлиги ва Болдай каналлари жойлашган²⁸.

6. Панж деҳқончилик воҳаси Панж дарё ўзанларини ўз ичига олиб, бу ўлкада Байтудашт ёдгорликлари жойлашган (Байтудашт I-VI). Воҳанинг маркази Байтудашт IV ёдгорлиги ҳисобланади²⁹.

7. Қизил-су деҳқончилик воҳаси ҳудуди Қизил-су дарёсининг қуйи оқимларини ўз ичига олади. Бу ерда Макони-мор ёдгорлиги жойлашган³⁰.

Жанубий Бактрия ҳудудида шу давр ёдгорликлари тўртта деҳқончилик воҳасида жойлашган бўлиб, булар Даштли, Фарухобод, Олтин-Дилёр ва Наибободдир³¹.

Ҳар бир деҳқончилик воҳа алоҳида жойлашган мустақил иқтисодий район бўлиб ҳисобланади. Негаки, ҳар бир воҳа ўзининг табиий ёки сунъий сув базасига эга эканлиги шу фикрга келишга асос бўлади. Яна шуни ҳам айтиш мумкинки, ҳар бир деҳқончилик воҳа Қадимги Бактрия подшоҳлиги таркибидаги кичик-кичик сиёсий ҳудудлар бўлиб ҳисобланган. Бу фикрга келишимизга сабаб шуки, ҳар бир деҳқончилик воҳа ўзининг сиёсий марказига - бош шаҳар ёдгорлиги ва унинг атрофида уюшган қишлоқлар типигади ёдгорликларнинг жамланганлигидир.

²⁷ Абдуллаев А.Л. Памятники раннежелезного века Южного Таджикистана // Бактрия-Тохаристан на древнем и средневековом востоке. Тезисы докладов конференции посвященной десятилетию ЮТАЭ. - М.: 1983. - С. 3-4.

²⁸ Абдуллаев А.Л. Памятники раннежелезного века Южного Таджикистана ... – Б. 3.

²⁹ Абдуллаев А.Л. Памятники раннежелезного века Южного Таджикистана ... – Б. 3.

³⁰ Абдуллаев А.Л. Памятники раннежелезного века Южного Таджикистана ... – Б. 3.

³¹ Хакимов З.А. Оазисное расселение в Бактрии эпохи раннего железа // Творческое наследие народов Средней Азии в памятниках искусства, архитектуры и археологии. Тезисы докладов. (26-29 мая 1985 г. Далварзин-тепе). - Ташкент, 1985. - С. 134.

Қадимги Хоразм давлатчилиги Юз йилдан ошдики, Хоразм давлатчилиги тарихи олимлар ўртасида қизғин мунозараларнинг сабабчиси бўлиб келмоқда. Бу борада ёзма манбалар билан шуғулланувчи тарихчилар ва археологлар ўртасида илмий келишмовчиликлар ҳам мавжуд³². Бу бахслар асосида фанда «Қадимги Хоразм» ва «Катта Хоразм» иборалари пайдо бўлди.

Маълумки, Геродот ўзининг "Тарих" китобининг учинчи қисмида Ак(ес) дарёси ва бу дарёга қурилган тўғон тўғрисида маълумот беради³³. Бу маълумотга кўра Акес дарёси Гиркания, Парфия, Тамания, Дрангиана ва Хорасмияликлар чегарасида жойлашган. Шу маълумотларни асос қилиб В.В. Бартольд Қадимги Хоразм давлати бўлганлиги тўғрисида ёзган эди³⁴.

Жуда кўплаб тадқиқотчилар Акес дарёсини ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги Тежен дарёси билан қиёслайдилар³⁵. С.П. Толстов эса Акес дарёсини ҳозирги Хоразм ҳудудида бўлган деб ҳисоблайди³⁶.

Геродотнинг шу хабари асосида немис ориенталист олими И. Маркварт «Катта Хоразм» давлати ғоясини ишлаб чиққан. Унинг ғоясига кўра, арийларни, марғиёналикларни ҳамда Геродот таърифлаган Акес дарёси билан чегарадош мамлакатларни хорасмияликлар бошқарган. Бу сиёсий бирлашма Ўрта Осиё халқлари Аҳамонийлар империяси таркибига киргандан сўнг емирилиб кетган, деган фикр И. Маркварт ғоясининг асосини ташкил этади. И. Марквартнинг «Катта Хоразм» давлати ғояси Геродот асарида тилга олинган, Ўрта Осиёда жойлашган тарихий ва географик терминларни локализация қилиш натижасида туғилган³⁷. Иккинчи жаҳон урушидан кейин бу ғоя Совет тарихчилари учун манба бўлиб хизмат қилди³⁸.

³² Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. - Ашхабад, 1983.

³³ Геродот, III.17.

³⁴ Бартольд В.В. Иран. - Ташкент, 1926. - С. 17.

³⁵ Markwart J. Wehrot und Arang. - Leiden, 1938, - P.10-12; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73.

³⁶ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 341.

³⁷ Markwart J. Wehrot und Arang. - Leiden, 1938, - P.10-12.

³⁸ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948; Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М.: Л., 1956; Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М.: 1961; Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. МИА, 1959. - № 73; Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад, 1983.

М.М. Дьяконов эса "Акес дарёсидан хорасмияликлар, парфияликлар, гирканлар, арийлар ва бошқа қўшни вилоятлар бирга фойдаланганлиги қандайдир қабилалар иттифоқи ёки илк давлатлар бирлашмаси тўғрисидаги фикрни беради" деган ғояни илгари сурган³⁹.

В.В. Струве эса Хоразм давлатчилиги тўғрисида шундай ёзади: «...ёзма манбалар бўйича гапирадиган бўлсак, мил.ав. VI асрда Ўрта Осиёда энг камида иккита сиёсий бирлашма, яна ҳам аниқроғи, давлатлар бўлган. Булар Амударёнинг қуйи оқимидаги Хоразм, юқори оқимидаги Бактрия давлатларидир. Уларнинг маданий ва сиёсий таъсир доираси анча кенг бўлган. Хоразм Копетдоғ этаклари ва Тежен ўлкасини, мумкинки Сўғдиёнани ҳам бирлаштирган бўлса, Бактрия ўз ҳудудидан ташқари Мурғоб ўлкаларини ҳам ўз ичига олган»⁴⁰.

Археологлар И. Маркварт ғоясига танқидий кўз билан қарайдилар. Жумладан, В.М. Массоннинг фикрича "... археологлар шу кунгача Хоразм ҳудудида жойлашган VIII-VII асрларга, ҳеч бўлмаса VI асрга оид йирик ёдгорликни билишмайди. Бу шундай ҳулосани берадики, Аҳамонийлар давригача Хоразмда йирик давлат бирлашмаси бўлганлиги археологик жиҳатдан исботланмайди. Олиб борилган узоқ ва кенг археологик дала тадқиқотлари Хоразмда бундай давлат бўлганлиги тўғрисидаги ғояни кун тартибидан ҳозирча чиқаради"⁴¹.

И. Маркварт ғояларининг археологик жиҳатдан тасдиқланмаётганини кўрган В.Б. Хеннинг ва И. Гершевичлар устозининг фикрини бир оз ўзгартирган ҳолда қўллаб-қувватлайдилар. В.Б. Хеннинг устози И. Маркварт каби арийларининг ватани Арьянэм-Вайджони Хоразм билан боғлайди. Арьянэм-Вайджони кенг ҳудудда кўришни истайди ҳамда Тежен ва Мурғобни ҳам Хоразм ҳудудига киритади. «Авеста»нинг ватани Хоразм эмас, балки Тежен ва Мурғобдир деб таърифлайди⁴².

³⁹ Дьяконов М.М. Очерк истории Древнего Ирана. - М.: 1961. - С. 64.

⁴⁰ Струве В.В. Древний Иран и Средняя Азия // Всемирная история. Т. 1. - М.: 1955. - С. 590.

⁴¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы ... - С. 127.

⁴² Henning W.B. Zoroaster: Politician or Witch-doctor? - Leiden, 1951. - P.43.

И. Гершевич эса Аҳамонийларгача бўлган «Катта Хоразм» сиёсий уюшмасини Хоразм худудида эмас, балки Тежен ва Мурғобдадир деб атайди⁴³. У Тежен ва Мурғобдаги ўтроқ, ривожланган деҳқончилик маданиятининг Хоразмдан анча қадимийлигини ўз назариясининг асоси қилиб олади.

В.М. Массоннинг "...нега унда бу бирлашмани Хоразм деб аташ керак?" деган саволи тарих фанида узоқ вақт очик турди⁴⁴. Бугунги кунга келиб аниқ ишонч билан айтишимиз мумкинки, бу сиёсий бирлашмада хоразмликлар етакчилик қилган ва шунинг учун ҳам бу бирлашма фанда Катта Хоразм деб аталмоқда⁴⁵.

И.Н. Хлопин ҳам Катта Хоразм давлатининг бўлганлигига шубҳа билан қараб, тарихий ва археологик манбаларни қайта кўриб чикди⁴⁶. Манбаларга Гекатей маълумотларини ҳам кўшди⁴⁷. Маълумки, Гекатей маълумотларига кўра, хоразмликлар парфияликлардан шарқда истиқомат қилишган. Шундан келиб чиқиб, хоразмликларнинг аجدодлари қачонлардир Тежен ва Мурғобда яшаган, кейин шимолга Қорақум орқали Амударё бўйларини ўзлаштирган деб ўйлаш мумкин. Хоразмликларнинг Тежен ва Мурғобда яшаши ва кўчиши воқеаси Гекатей асарида, Акес дарёси Геродот асарларида ифодаланган. Лекин, бу археологик жиҳатдан исботланмайди, яъни уларнинг аجدодлари Тежен ва Мурғобда яшаганлиги ва шимолга кўчганлигини археология инкор қилади⁴⁸, деган хато фикрга келади. Фикримизча И.Н. Хлопин ёзма манбалардан яхши фойдаланган ва уларда ифодаланган тарихий воқеаларни жонлантириб, географик номларни тўғри жойлаштиради. Аммо, Қадимги Хоразмликларнинг шимолга кўчганлигини археология инкор қилади деб хато хулоса қилади, негаки, мил.ав. VI асрда Амударё дельтасида Кўзалиқир, Қалъалиқир каби ёдгорликларнинг пайдо бўлиши буни исботлайди.

⁴³ Gershevitch I. The Avestan Hymn to Mithra. – Cambridge, 1959. - P.298-299.

⁴⁴ Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М.: 1967. - С. 173.

⁴⁵ Аскарлов А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир ... Б.76-84.

⁴⁶ Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. - Ашхабад, 1983.

⁴⁷ Пьянков И.В. Сведения Ктесия о владениях Бардии на востоке Ирана // ВДИ. - М.: 1961 №4. - С. 100.

⁴⁸ Хлопин И.Н. Историческая география ... – С. 32-44.

В.А. Лившиц "История таджикского народа" асарига ёзган бобида «Катта Хоразм» давлати ғояси тўғрисида ўз фикрини ифодалаган. У ҳам Геродотнинг Акес дарёси тўғрисидаги маълумотини Тежен-Герируд деб қабул қилади. Хоразмликлар мил.ав. VII-VI асрларда кенг ҳудудни эгаллаган ва ҳозирги Хоразмдан анча кенг жойларни назорат қилган деган фикрда асос бор. Гекатейнинг Хоразмликлар Парфиядан шарқда жойлашган деган маълумотини Хоразмликлар ўша ерда ҳам гегемонлик қилган деб тушунмоқ лозим. Аҳамонийларгача бўлган "Катта Хоразм"да қабилаларнинг ҳарбий-демократик конфедерацияси бўлган, давлат бирлашмалари пайдо бўлаётган давр деб баҳо беради. Марв ва Хирот бу конфедерациянинг асосий марказлари бўлган. Хорасмияликлар бошчилигидаги конфедерациянинг Аҳамонийлар давригача бўлган Ўрта Осиёнинг сиёсий тарихида ўрни катта бўлган⁴⁹.

Ўрта Осиё халқлари тарихи бўйича энг қадимги ёзма манба бўлган "Авеста"да Ахурамазда барпо қилган мамлакатлар қаторида, яъни Мауру, Бахди, Нисайя мамлакатларидан сўнг Харойу (Хоразм) ҳам тилга олинади⁵⁰.

Демак, ёзма манбаларнинг таҳлили Аҳамонийлар империясига қадар Қадимги Хоразм давлатчилиги бўлганлигини тасдиқлайди. Эслатиб ўтганимиздек, кўплаб тарихчилар ҳам шу фикрга келишган.

Мил.ав. VIII-VII асрларда Қадимги Хоразм воҳасида Амиробод ва Қуйисой маданиятлари тарқалган. Бу маданиятлар моддий манбаларида ҳам ривожланган жанубий вилоятларнинг таъсири сезиларли даражада кузатилган. Лекин бу маданиятларни юқори ривожланган ёки синфий жамиятга эришган дейиш қийин.

Бизга маълумки, ўз вақтида С.П. Толстов ирригация шохобчалари асосида Қадимги Хоразм давлати назариясини ишлаб чиққан эди⁵¹. Бу назария ҳам археологик жиҳатдан исботланмаган⁵². Негаки, Хоразм

⁴⁹ Лившиц В.А. Древнейшие государственные образования // ИТН. – Душанбе, 1963. - С. 152-153.

⁵⁰ «Авеста». Видевдат. V, 8.

⁵¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 341.

⁵² Массон В.М. Еще раз о геродотовой реке Акес // Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. - М.: 1967. - С. 175.

худудидаги қадимги каналлар воҳадаги Кўзалиқир ёдгорлиги асосида мил.ав. VI-V асрларда пайдо бўлганлиги кузатилмоқда. Юқорида келтириб ўтилган археологик маълумотларга таяниб В.М. Массон "Аҳамонийлар давригача Хоразмда буюк давлат бўлган" деган назарияни қўллаб-қувватламайди⁵³.

Амударё ва Зарафшон бўйлари ирригация тарихи бўйича Я.Ф. Фуломов ва А.Р. Муҳаммаджоновларнинг изланишлари суғориш иншоотлари қурилиши ва давлатчилик ўртасидаги муносабатлар характерини очиб берди⁵⁴.

Хоразм воҳаси мисолида қадимги давлатларнинг пайдо бўлишида ирригациянинг ўрни мавзусидаги Б.В. Андриановнинг изланишлари диққатга сазовор⁵⁵. У Роберт Мак-Адамс⁵⁶ ва Карл Витфогел⁵⁷ назарияларига қарши бориб, каналларнинг қадимги деҳқончилик цивилизацияларининг пайдо бўлишидаги ўрни, жамиятдаги ижтимоий дифференция натижасида катта каналларнинг қазилиши сабабларини кўрсатиб берди. Унинг асосий ғояси Хоразмдаги суғориш иншоотларининг энг гуллаган даври, бу ерда давлатчиликнинг сиёсий марказлашган даврига тўғри келади. Бу каналларни қазиш, тозалаш ишларида кўплаб қуллар меҳнатидан фойдаланилган, меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши билан бирга қулдорчиликка асосланган ишлаб чиқариш шакли пайдо бўлган деган фикрга келганлигидир⁵⁸. Ю.М. Кабишанов, Ю.А. Заднепровский, В.В. Сидоровлар Б.В. Андрианов фикрига қарши бориб, Тигр, Евфрат, Қадимги Мисрдаги каби эркин жамоа аъзолари иштирокида Хоразм каналлари қазилган, шунча катта меҳнат кучини ташкил этиш учун қаттиққўл бошқарув тизими, қулларни эзиб, ушлаб турадиган давлат йўқ эди, деган фикрни илгари суришган⁵⁹. Б.В. Андрианов эса

⁵³ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы ... - С. 127.

⁵⁴ Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. - Ташкент, Фан, 1957; Муҳаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи. - Тошкент, Фан, 1972.

⁵⁵ Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств (На примере Средней Азии) // От доклассовых обществ к раннеклассовым. - М.: Наука, 1987.

⁵⁶ Adams R.Мс. History patterns of Mesopotamian irrigation agriculture // Irrigation's impact on Society. - Tucson, 1974.

⁵⁷ Wittfogel K. Oriental despotism // A Comparative Study of Total Power. - New Haven, 1957.

⁵⁸ **Андрианов Б.В.** Роль ирригации в становлении древних государств ... - С. 75-78.

⁵⁹ Гуляев В.И., Гусаков М.Г. Всесоюзная научная конференция «Причины перехода от классовых к раннеклассовым обществам». Москва, 1984 // СА. 1986. - № 1.

Хоразмда ўша катта каналлар қазилган вақтда давлатчилик бўлган, деган фикрда қолган⁶⁰.

Москва Этнография институтининг Хоразм археологик экспедицияси Орол, Сирдарё ва Амударёнинг қуйи қисмида, қадимги қуруқ ўзанлар бўйларида археологик изланишлар олиб бориб Тагискен, Уйгурак, Чирикрабод, Қуйисой, Кўзалиқир ёдгорликларида илк кўчманчи сак қабилаларининг ҳаётига оид манбаларни ўргандилар⁶¹. Тагискен ва Уйгурак ёдгорликлари моддий маданиятида Қозоғистон ҳудудлари учун характерли бўлган Сак қабилаларига хос манбалар ўрганилган⁶².

Мил.ав. VII-VI асрларда Хоразм ҳудудида тарқалган Қуйисой маданияти этник жараёнларнинг шаклланиши борасида тарих фани учун янги маълумотлар берди⁶³. Б.И. Вайнбергнинг фикрига қараганда қуйисойликлар Эрон тилли чорвадор қабилалар бўлиб, мил.ав. VII асрда Эроннинг шимолий чегараларида яшаган ва сўнгроқ Хоразмга кўчган⁶⁴. М.А. Итина бу фикрга қарши чиқиб, жанубнинг таъсирини инкор қилмаган ҳолда, Қуйисой маданияти маҳаллий халқ маданиятига тегишли, деган ғояни илгари суради⁶⁵.

Ўрта Осиё ҳудудларида Андронов ва Сакларнинг генетик бирлиги хусусида антропологлар⁶⁶ ва археологлар⁶⁷ ўз фикрларини билдиришган. Тарихий шароитларга қараб Андронов маданиятининг мил.ав. VIII асргача

⁶⁰ Андрианов Б.В. Роль ирригации в становлении древних государств... – С. 78.

⁶¹ Итина М.А. Хорезмская экспедиция - основные итоги и перспективы исследований // Культура и искусство древнего Хорезма. - М.: 1981. - С. 9.

⁶² Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М.: 1996

⁶³ Вайнберг Б.И. Памятники Куясайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. ТХАЭЭ. Т. IX. - М.: 1979; Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. - М.: 1979. - С. 38-42.

⁶⁴ Вайнберг Б.И. Скотоводческие племена в древнем Хорезме // Культура и искусство древнего Хорезма. - М.: 1981. - С. 128; Вайнберг Б.И. Памятники скотоводческих племен в левобережном Хорезме // Археология СССР. Степи Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. - М.: 1992. - С. 117.

⁶⁵ Итина М.А. Охранные археологические работы в Хорезме: итоги и перспективы // СЭ. - №1. - С. 53.

⁶⁶ Гинзбург В.В. Материалы к антропологии гуннов и саков // СЭ. 1946. - № 4. - С. 210; Ходжаев Т.К. Динамика ареалов антропогенных типов на территории Средней Азии (неолит - нач. XX в.) // СЭ. - М.: 1983 - № 3. - С. 101.

⁶⁷ Кузьмина Е.Е. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // Народы Азии и Африки. - М.: 1980. № 6. – С. ; Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности // Бюллетень Международной ассоциации по изучению культур Центральной Азии. Вып.9. - М.: 1985. - С. 43.

яшаб келганлиги Жанубий Урал ва Қозоғистонда ҳам кузатилган⁶⁸. Шу ерда яна бир масалага ойдинлик киритиб ўтишни лозим деб ўйлаймиз. Яъни, айрим ҳудудларда Андроново ва Сакларнинг моддий маданиятида ўхшашлик сезилмаса, Тагискен маданияти билан Дандибой-бегази ёки Карасук маданиятлари ўртасида майитни кўмиш ва сополлар ўртасида ўхшашликлар кузатилган⁶⁹. Бу ҳолат Хоразм сакларининг (массагетларнинг) ерли маданият соҳиблари эканлигини тасдиқлайди. Улар ўтроқ жануб халқлари билан доимий маданий алоқада бўлишган. Орол бўйларида яшаган сак қабилалари моддий маданиятида жануб сополларининг учраши А.С. Сағдуллаев мақолаларида ҳам ёритилган⁷⁰.

Яқинда академик А.А. Асқаровнинг Қадимги Хоразм тарихига бағишланган, фанда мавжуд бўлган «Қадимги Хоразм» ва «Катта Хоразм» муаммоларига бағишланган мақоласи эълон қилинди⁷¹. Мақолада мавжуд ёзма ва археологик манбалар асосида Хоразм тарихининг муаммоли масалалари бўйича тарихчилар ва археологлар ўртасидаги давом этиб келаётган мунозараларга ойдинлик киритилди деб ҳисоблаймиз. Скилак - Гекатей - Геродот, «Авеста» маълумотлари асосида хорасмияликлар Бактриядан жанубда, Ареядан шарқда, Герируд ва Хилменд дарёларининг юқори ҳавзасида, яъни ҳозирги Хирот водийсида яшаганлигини ишончли манбалар асосида исботлаб берилди. Аҳамоний шоҳларининг Хелменд тоғ дараларига тўғонлар қурганлиги, сув эвазига катта божлар талаб қилганлиги, бу тайзиқлардан қийналган хорасмийларнинг Хирот водийсидан ҳозирги Хоразм ҳудудига - массагетлар юртига кўчиши ёзма манбалар асосида, у ерда юқори ривожланган деҳқончилик маданиятига, Қўзалиқир, Қалалиқир каби илк шаҳарлар, қалъаларга асос солинганлиги археологик манбалар асосида ёритилди.

⁶⁸ Черников С.С. Роль Андроновской культуры в истории Средней Азии и Казахстана // КСИА, 1957, XXXVI.

⁶⁹ Яблонский Л.Т. Саки Южного Приаралья (археология и антропология могильников). - М.: 1996. - С. 70-71.

⁷⁰ Сағдуллаев А.С. Проблемы инноваций в Среднеазиатских комплексах эпохи раннего железа // Преемственность и инновация в развитии древних культур. - Л., 1981. - С. 111-112.

⁷¹ Асқаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир ... – Б. 76-84.

Келтирилган маълумотлар асосида шундай хулоса қилсак бўладики, мил.ав. VII-V асрларга келиб Қуйи Амударё ва Орол бўйларида икки маданиятнинг шаклланиш жараёни кечган. Биринчи маданият Дандибой-бегази (Карасук), Тагискен маданиятлари асосида Сак-Массагет кўчманчи кабилалари маданияти шаклланган бўлса, Хирот водийсидан хорасмияликларнинг бу ерга кўчиб келиши натижасида Қадимги Хоразм маданиятига асос солинган. Хирот водийсидан кўчиб келган хорасмийлар сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликда, монументал иншоотлар қуриш, ҳунармандчиликнинг барча соҳаларида бой тажрибага эга бўлиб, А.А. Аскаровнинг фикрича «Хоразм воҳасининг қирларида Кўзалиқир, Қалалиқир, текисликларида Қўйқирилган қалъа, Жонбос қалъа каби маҳобатли иншоотлар, канал ва ариқлар асосида ривож топган суғорма деҳқончилик маданияти шаклланди ва юрт мана шу маданият соҳиблари номи билан аталадиган бўлди»⁷².

Қадимги Сўғд илк давлатчилиги тарихининг ўрганилиши. Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини бирлаштирувчи Қадимги Сўғд ҳудудида илк давлатларнинг шаклланиш тарихи масаласи жуда кам ўрганилган. Ваҳоланки, у “Авеста”да Ахурамазда бунёд этган иккинчи мамлакат сифатида тилга олинган: Гава сўғдийлар истиқомат қиладиган юрт. Асосий дарёси Дарджи⁷³. И.В. Пьянков "Дарджи" дарёсини ҳозирги Дарғом билан боғлайди⁷⁴.

Бошқа ёзма маълумотлар асосида ҳам Сўғд давлатчилиги бўйича жўяли маълумотларни топишимиз қийин. Геродот маълумотларига кўра Аҳамонийлар империясининг XVI сатраплигига Парфия, Хоразм, Арийлар билан бирга Сўғд ҳам кирган⁷⁵. Маълумки, Сўғднинг XVI сатраплик таркибига кирганлиги тадқиқотчиларда шубҳа уйғотган⁷⁶. Бу ҳолатга И.М. Дьяконов

⁷² Аскаров А.А. Қадимги Хоразм тарихига доир ... – Б. 82.

⁷³ «Авеста» Видевдат, I,4.

⁷⁴ Пьянков И.В. Зороастр в истории Средней Азии: проблемы места и времени (опыт исторической реконструкции) // ВДИ. - М.: 1996. №3. - С. 3-23.

⁷⁵ Геродот, III, 117.

⁷⁶ Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму Дарьи с древнейших времен до XVII века // ИТОРГО, т. IV. Вып. II. - Ташкент, 1902. - С. 6-7.

анча ойдинлик киритиб, бир киши подшоҳлик қилган ҳудуд битта сатрапликка кирган, Доронинг отаси Гистасп бир вақтда Парфия ва Гирканиянинг сатрапи бўлган, Доро "шоҳлар шоҳи" бўлганидан сўнг Арийлар, Хоразм ва Сўғд Гистаспга берилган бўлиши мумкин, деган фикрни билдирган⁷⁷.

Александр Македонский юришларини ёритган юнон тарихчилари Квинт Курций Руф ва Арриан асарларида Мароқанд воқеликлари ёдга олинади. Биз учун энг қимматли бўлган маълумот Александр Македонскийнинг мил.ав. 328-327 йиллардаги Мароқанд-Бақтр юришидир. Маълумки, юнон тарихчиларининг маълумотларига кўра Александр Македонский Мароқанддан чиқиб Ксениппа ва Наутакага боради. Наутакада кишни ўтказиб, Габаза, Паретайка ва Бубакена орқали Бақтрғача борган⁷⁸. Ксениппа ва Наутака Сўғд ҳудудлари, аниқроғи Қарши ва Шаҳрисабз воҳалари деб локализация қилинган⁷⁹. Габаза, Паретайка ва Бубакена эса Бақтрия вилоятлари сифатида талқин қилинади⁸⁰.

Археологик тадқиқотлар натижасига кўра, Сўғд ҳудудида илк синфий муносабатлар ва унинг давлатчилиги тарихи ойдинлашмоқда. Сўғднинг ажралмас қисми бўлган Панжакентдан Саразм ёдгорлигининг топилиши Сўғд давлатчилиги асоси бўлган жамоаларнинг пайдо бўлиши ва тараққиётини кузатиш имкониятини берди. А. Исхоқовнинг маълумотларига кўра энеолит даврида Саразм аҳолиси уруғ жамоа бўлиб, бронза даврида эса қишлоқ жамоа шаклида ҳаёт кечиришган⁸¹.

Илк бронза даврига оид Замонбобо ёдгорлиги манбалари асосида Е.Е. Кузьмина Замонбобо жамоаси учун она уруғи, яъни матриархат формаси

⁷⁷ Дьяконов И.М. Истории Мидии. - М.: Л., 1956.

⁷⁸ Арриан. Поход Александра. (Пер. М.Е. Сергеенко). М.-Л., 1962; Руф Квинт Курций. История Александра Македонского. (Под. ред. В.С. Соколова, М.: 1963).

⁷⁹ Ртвеладзе Э.В. Ксениппа-Паретака // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. - Л., 1981; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. - Ташкент, Фан, 2000.

⁸⁰ Шайдуллаев Ш.Б. К вопросу о локализации Паретака, Бубакена и Габаза // Формирование и развитие трасс ВШП в Центральной Азии в древности и средневековье. Тез. докл. международного семинара ЮНЕСКО. - Ташкент, Фан, 1990.

⁸¹ Исаков А.И. Саразм. - Душанбе, 1991.

хослигини кўрсатиб берган⁸². Шундан сўнг кўплаб тадқиқотчилар бутун **Андроново маданияти** жамоалари учун матреархат формаси характерли эканлигини таъкидлашган⁸³. Бизнинг фикримизча, Замонбобо маданиятида матриархат тузуми бўлган бўлиши мумкин, лекин бу ҳолатни Андроново маданияти учун қўллаш тарихий методологик жиҳатдан тўғри бўлмаса керак, чунки юқори ривожланган фортификацияга эга бўлган Синташта ва Аркаим ёдгорликларининг топилиши, андроноволикларнинг отдан транспорт воситаси сифатида фойдаланишга ўтиши минтақалараро алоқаларнинг ўрнатилишига йўл очган. Бу ҳолатларда жамоада эркакларнинг ўрни баланд бўлганлигидан далолат беради.

А.С. Сагдуллаевнинг Шаҳрисабз ва Яккабоғ ҳудудларидаги илк темир даври ёдгорликларида (Даратепа, Узунқир, Сангир тепа I) олиб борган тадқиқотларида Жанубий Сўғдда шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши ва илк давлатчилик формаларининг шаклланиш жараёнлари кузатилди⁸⁴. Бу борада Р.Х. Сулаймоновнинг Қарши воҳасида (Ёрқўрғон), М.Х. Исомиддиновнинг Челак туманида (Кўктепа) олиб бораётган археологик изланишлари диққатга сазавор⁸⁵. Эслатиб ўтилган ёдгорликларда илк шаҳарларнинг арк ва шаҳристон қисмлари таркиб топган. Бу шаҳарлар эгаллаб турган ҳудудларнинг нафақат иқтисодий ва маданий, балки сиёсий ва мафкуравий марказлари ҳам бўлганлигини тадқиқотчилар таъкидлашмоқда.

Сўғд давлатчилиги тарихида Афросиёбнинг алоҳида ўрни бор. У жуда кўплаб ёзма манбаларда қайд этилган. Кўрсатиб ўтилган илк темир даври Сўғд шаҳарлари воҳа-давлатлар марказлари ролини бажарган бўлса,

⁸² Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура в низовьях Зарафшана. - Ташкент, 1966; Кузьмина Е.Е. Могильник Замон-баба // СЭ, 1958. - № 2. - С. 31; Кузьмина Е.Е. Некоторые спорные вопросы истории первобытной культуры в низовьях Зарафшана // СА, 1968. - № 2. - С. 309.

⁸³ Хазанов А.М. Материнский род у Сарматов // ВДИ. - М.: 1970, №2. - С. 147-148; Хлобыстина М.Д. Вопросы изучения структуры Андроновских общин «алакульского типа» // СА. - М.: 1975 №4. - С. 26-34; Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья // ТХАЭЭ, Т. X. - М.: 1977. - С. 217.

⁸⁴ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии ... - С.42; Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда. (По материалам памятников Китабского и Яккабагского районов). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. - Самарканд, 1998. - С.21.

⁸⁵ Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (Проблемы взаимодействия культурных традиций в периоды раннежелезного века и античности). Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. - Самарканд, 2000, - С.42; Сулейманов Р.Х. Древний Нахшаб. - Ташкент, Фан 2000.

Афросиёб ёдгорлиги ҳам ўзининг илк даврида воҳа-давлат, сўнг эса бутун Сўғд мамлакатининг пойтахти вазифасини бажарган⁸⁶.

Маълумки, илк синфий жамият икки хил йўл билан пайдо бўлади⁸⁷. Биринчи йўл, иқтисоди ва маданияти юқори ривожланган жамоаларда тараққиётнинг маълум бир босқичида давлатчиликнинг янги ўчоғи шаклланса, иккинчи йўл, ибтидоий даражада яшаётган жамоаларни ривожланган бошқа бир жамоа томонидан босиб олиниши ва бу ерда давлатчиликнинг ташкил этилиши натижасида янги давлат бунёд этилади. Сўғд ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши мазкур умумий моделнинг биринчисига тўғри келади. Шу билан бирга бу ерда илк давлатчилик қўшни халқларнинг маданий таъсирида ҳам ривож топганлиги кузатилади.

Сўғд ўзининг географик жойлашувига кўра маданиятларнинг ўзаро қоришуви кечган минтақадир. Сўнгги бронза даврига оид Зарчахалифа, Жом қишлоқларидан олинган археологик маълумотлар, яъни бир ёдгорликдан, ҳаттоки, бир қабрдан турли маданиятларга - шимолий ҳудудларга хос бўлган **кўчманчи Андроново, жанубий ўтроқ Сополли маданиятларига хос бўлган моддий маданият намуналарининг топилиши маданиятлар синтези жараёнини кўрсатади⁸⁸. Жомдан топилган бронзадан ясалган ойна бу жараёни кўрсатувчи ашёвий далил сифатида хизмат қилади. Ойна ясалиши ва шакли бўйича Сополли маданияти ойналарига, ундаги чизилган безаклар эса кўчманчи чорвадор маданиятларга хослиги кузатилади.**

Бу жараён илк темир даврида ҳам давом этади. Чироқчи қишлоғи ёдгорлигидан дашт қабилаларига хос ашёвий далилларнинг топилиши, Тўрткўлтепа ёдгорлигидан сўнгги Чуст ва Қадимги Бактрия маданиятлари кулолчилиги намуналарининг аралаш учраши Сўғд ҳудуди бронза ва илк

⁸⁶ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). - Ташкент, 2002.

⁸⁷ Jacobsen Th. Primitive Democracy in Ancient Mesopotamia // JNES, II, 1943. - P.159; Jacobsen Th. Early Political Development in Mesopotamia // ZA, NF, 18, 1957. - P.104.

⁸⁸ Avanesova N, Šajdullaev Š, Ėrkulov A. Džam - ein neuer bronzzeitlicher Fundort in der Sogdiana // AMIT. Band 33. - Berlin, 2001.

темир давриларида доимий равишда маданиятлар қоришуви кечган ҳудуд эканлигини кўрсатади⁸⁹.

Шаҳрисабз ва Қарши ҳудудларидаги илк темир даври харобалари (Даратепа, Узунқир Сангиртепа, Ерқўрғон) Бақтриянинг маданий таъсирида вужудга келган. Бу ерда илк шаҳар маданиятининг шаклланиши ва илк давлатчилик формаларининг пайдо бўлиш жараёнлари кузатилган⁹⁰.

Марказий Сўғд ҳудудларида илк шаҳар ва давлатчиликнинг пайдо бўлишида Кўктепа ёдгорлиги алоҳида ўрин тутди⁹¹. У Қадимги Шарқ илк шаҳарларига монанд арк ва шаҳар қисмлардан иборат. Уни бошқаришда зардуштий оташпарастрларининг ўрни катта бўлган. Бу шаҳар ўз атрофларидаги ҳудудларнинг нафақат маданий, балки сиёсий маркази ҳам ҳисобланган.

Бронза даврида Сўғд ҳудудида яшаган жамоалар жамият тараққиётининг қишлоқ жамоаси даражасида бўлган бўлса, илк темир давrigа келиб (Сангиртепа, Ерқўрғон, Кўктепа, Афросиёб ёдгорликлари мисолида) Сўғд ҳудудида илк давлатчиликнинг воҳа типигаги шаҳар-давлатлар босқичлари таркиб топган.

Қадимги Фарғона илк давлатчилиги тарихининг ўрганилиши. Хитой ёзма манбалари асосида Фарғона шаҳарлари, уларнинг жойлашиши, локализация масалалари хитойшунос олимлар томонидан ёритилаётган бўлса⁹², археологик манбалар асосида ҳам Фарғона шаҳарлари тарихи ўрганилмоқда⁹³. Ёзма манбаларнинг маълумот беришича, Фарғонада давлатчилик мил.ав. III-II асрлардан бошланади. Хитой манбаларида

⁸⁹ Дуке Х.И. Чиракчинское поселение // ИМКУ. Вып.17. - Ташкент, ФАН, 1982. - С.19-29; Раимкулов А. А, Исамиддинов М. Х. Турткултапа - новый памятник эпохи финальной бронзы в Южном Согде // Археологические работы на новостройках Узбекистана. - Ташкент, ФАН, 1990. - С. 30-37.

⁹⁰ Сагдуллаев А.С. Оседлые области на юге Средней Азии ... С.42; Лушпенко О.Н. Раннежелезный век Южного Согда ... С.21.

⁹¹ Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры ... С.127.

⁹² Хўжаев А, Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. - Тошкент, 2001. 117 б.

⁹³ Анарбоев А.А. Города Северной Ферганы в древности и раннем средневековье // ОНУ, 1-2, 1994. С.31-43; Матбобоев Б.Х. К локализации древних городов Ферганы // ОНУ. 1995. - № 9. – С.29-31

Фарғонада Давань (Да Юань) давлати бўлганлиги тўғрисида ўқишимиз мумкин⁹⁴.

“Авеста”нинг мил.ав. II асрда Пахлавий ёзувида битилган, фанда "Кичик Авеста" номини олган вариантыда "Хваджандда (Хўжанд) Ахшарий дарёси борлиги, бу дарёнинг Парикандан (Фарғона) оқиб ўтиши қайд қилинган⁹⁵.

Тўғри, энг қадимги ёзма манба ҳисобланган «Авеста»нинг Вендидот қисмида, Ахурамазда бунёд этган мамлакатлар қаторида қадимги Фарғона тилга олинмайдиган. Албатта, бу ҳолат Фарғонада илк давлатчилик бўлмаган, деган тушунчани бермайдиган. Чунки, «Авеста»да эслатилган ҳудудлар Қадимги Шарқ цивилизацияси туркумига кирган вилоятлар бўлиб, уларнинг тарихий минтақа сифатида шаклланиши бронза даврига тўғри келади. Худди шундай ҳолатни Хоразм мисолида ҳам айтиш мумкин, чунки у ҳам Гатларда эмас, балки Вендидотда тилга олинган.

Қадимги Фарғона водийси деҳқончиликка энг қулай ҳудуд бўлганлиги боис, бу ерда бронза давридан бошлаб ўтроқ деҳқончилик ва илк шаҳар маданиятига асос солинган.

Археологик манбалар Чуст маданиятининг сўнгги босқичларида қадимги Фарғона ҳудудларида илк синфий муносабатларнинг пайдо бўлиши ва давлатчиликнинг шаклланиши борасида янги маълумотлар бермоқда⁹⁶. Шундай бўлса-да, фанда Чуст маданияти даврида илк шаҳарларнинг шаклланишига шубҳа билан қаровчилар ҳам бор⁹⁷.

Чуст маданиятига оид археологик манбалар асосида Фарғона ҳудудида нафақат илк шаҳар маданиятининг шаклланиши тўғрисида маълумотлар олинди, балки синфий муносабатларнинг ўрнатилиши ва шу асосда Қадимги

⁹⁴ Бичурин Н.Н. Собрание о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М.: - Л., 1950 №2; Литвинский Б.А. Проблемы этнической истории древней и раннесредневековой Ферганы // История культуры народов Средней Азии. - М.: 1976.

⁹⁵ «Авеста» Видевдат, 19-20; Пьянков И.В. Зороастр в истории Средней Азии: проблемы места и времени (опыт исторической реконструкции) // ВДИ. - М.: 1996 №3. - С. 3-23.

⁹⁶ Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып.118. 1962; Горбунова Н.Г. К истории Ферганы в эпоху раннего железа // СА., 1962. № 4; Анарбоев А.А. Города Северной Ферганы в древности ... С.31-43; Матбобоев Б.Х. К локализации древних городов Ферганы ... С.29.

⁹⁷ Сарияниди В.И, Кошаленко Г.И. Средняя Азия в раннежелезном веке // Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. - М.: 1985. - С. 202.

Фарғона худудида илк давлатлар тарихини ўрганиш ҳам бошланди⁹⁸. Б.Х. Матбобоевнинг фикрича, Чуст маданиятининг сўнгги даврида Фарғона худудида илк давлатларнинг шаҳар-давлатлар ёки воҳа-давлатлар кўриниши мавжуд бўлган. Чуст маданиятининг ноёб ёдгорлиги Далварзинтепада илк шаҳар маданияти белгиларининг мавжудлиги Б.Х. Матбобоевнинг фикри тўғри эканлигини тасдиқлайди.

Б.Х. Матбобоев ўз тадқиқотларида ўзбек давлатчилиги тарихида Даван давлатининг ўрни катта эканлигини таъкидлайди. Унинг Даван давлатининг тузилиши, ҳудудий чегаралари, бошқарув тизими ва давлат худудида жойлашган шаҳарлар тарихига бағишланган тадқиқотлари эълон қилинди⁹⁹.

Маълумки, Чуст маданиятига оид 80 дан ортиқ археологик ёдгорликлар аниқланган ва маълум даражада ўрганилган. Бу ёдгорликлар орасида шаҳар тоифасига оид Чуст, Далварзинтепа каби ёдгорликлар икки қисмдан, яъни арк ва «шаҳристон»дан иборат. Далварзинтепанинг умумий майдони 25 гектарни ташкил этади.

Чуст маданияти ёдгорликлари суғорилиш тармоқларига асосланган ҳолда районлаштирилган. Ҳар бир иқтисодий районда биттадан йирик шаҳар, шаҳар атрофида эса кўплаб қишлоқ типигаги ёдгорликларнинг жойлашиши кузатиш мумкин. Бу аломатлар, ҳақиқатан ҳам Чуст маданиятининг сўнгги давларида Фарғона худудида шаҳар-давлатларнинг таркиб топа бошлаганлигидан далolat беради. Мазкур ёдгорликлар орасида энг йириги Далварзинтепа бўлиб, у сўнгги бронза ва илк темир давларида бутун Фарғона шаҳар-давлатларининг маркази вазифасини бажарган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас¹⁰⁰.

Фикримизча, Чуст маданияти ёдгорликлари мисолида Қадимги Фарғона подшоҳлиги муаммосини кўтариш вақти келди, деб ҳисоблаймиз.

⁹⁸ Заднепровский Ю.А. Раннежелезный век Ферганы и проблемы возникновения Даваньского государства // Раннежелезный век Средней Азии и Индии. Тезисы докладов Советско-Индийского симпозиума. - Ашгабад, 1984; Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона // Ўзбек давлатчилиги тарихида Қадимги Фарғона. Академик Яхё Фуломов номидаги «Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи» Республика илмий семинарининг маърузалари матнлари (15-16 май, 2001 йил, Наманган). - Самарқанд, 2001. Б. 23-40.

⁹⁹ Анорбоев А, Исломов У, Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихида қадимги Фарғона. - Тошкент, Фан, 2001.

¹⁰⁰ Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. Вып.118. М.: 1962; Матбобоев Б.Х. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичларида Фарғона ... - Б. 23-40.

Чунки, фанда мавжуд Қадимги Хоразм подшоҳлигига нисбатан Фарғона подшоҳлиги муаммосини ечиш археологик жиҳатдан анча енгил кўринади. Эслаб ўтганимиздек, 80 дан ортиқ ёдгорликлар мажмуаси, шаҳар типигаги ёдгорликларнинг тоифаларга бўлиниши, Чуст маданияти ёдгорликлари географиясининг Бактриягача кенгайиб бориши каби фактлар бу масалага ижобий ечим беради. Қадимги Фарғона подшоҳлиги шаҳар-давлатларнинг (воҳа–давлатларнинг) ҳудудий бирикиши натижасида шаклланган. Б.Х. Матбобоев таъкидлаганидек, Фарғона шаҳар-давлатларининг ёки сиёсий бирлашманинг маркази вазифасини Далварзинтепа бажарган бўлиши мумкин.

Ўрта Осиё кўчманчиларининг ижтимоий табақалари ва давлатчилигининг ўрганилиши. В.М. Массон Аҳамонийларгача бўлган Ўрта Осиёнинг сиёсий харитасини қуйидагича тасаввур қилади: «Бактрияда йирик сиёсий бирлашма (давлат) бўлган, унинг маданий ва сиёсий доираси Марғиёна, мумкинки, Арийлар ва Сўғдийларгача ёйилган. Иккинчи сиёсий куч кўчманчилар дунёсидир. Уларнинг ҳар хил конфедерацияси бўлган ва турли кўчманчи қабилаларни бирлаштириб турган. Мил.ав. VI аср ўрталарида гегемонлик ролини Массagetлар бажарган»¹⁰¹.

Кўчманчилар дунёсида илк синфий муносабатлар ва давлатчиликнинг ривожланиши тўғрисида фанда ҳар хил ғоялар кураши мавжуд. А.И. Першиц ва А.М. Хазановлар, "кўчманчилар ўз ҳолича фақат илк синфий муносабатлар даражасигача ўсиши мумкин. Кейинги ривож фақат қўшни деҳқон ва шаҳар жамоаси таъсирида ривожланади" деган бўлса¹⁰², Ю.В. Павленко, "кўчманчилар дунёси ўз ҳолича, яъни цивилизациялашган қўшни жамоалардан ташқарида ривожланганда, уларга бўйсунган деҳқон ва шаҳар жамоалари бўлмаганда, улардан солиқлар йиғилмаганда ва ниҳоят уларнинг бир гуруҳи ўтроқлашмаганда, ўтроқлашган ҳудудларда шаҳар

¹⁰¹ Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // МИА, 1959. - № 73.

¹⁰² Першиц А.И. К вопросу о социальных отношениях у кочевников // Основные проблемы африканистики: Этнография. История. Филология. - М.: Наука, 1973. - С. 3-23; Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. - М.: Наука, 1975. - С. 275.

маданиятининг пайдо бўлиши жараёнлари кечмаганда кўчманчилар жамоаси хаттоки илк синфий муносабатлар даражасига ҳам чиқа олмаган бўларди”, деб ҳисоблайди¹⁰³.

Бу фикрлар кўчманчи халқлар яратган моддий маданиятга эътиборсизлик ва уларнинг яшаш тарзини яхши англамаслик натижасида пайдо бўлган. Ишлаб чиқаришнинг асоси деҳқон жамоаларида ер, шаҳарда ҳунармандчилик бўлган бўлса, чорвадор-кўчманчи қабилаларда чорвачилик ҳисобланади. Албатта, чорва шахсий мулкдир. Чорва молларини боқадиган яйловлар жамоа тараққиётининг илк босқичларида умумий бўлган. Лекин, чорва моллари сонининг ошиши натижасида яйловлар ҳам қабила ёки қабила иттифоқчилари ўртасида бўлина боради. Сув ҳавзалари молларни боқиш ва кўпайтириш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади. Яйловларни, молларни, сув ҳавзаларини қўриқлаш учун эса қуроолланган қўриқчилар ёки жангчилар тўдаси вужудга келади.

Кўчманчи жамоаларда кўпроқ иккита ижтимоий қатлам кузатилади. Булар катта чорвага эга бўлган ҳукмдорлар ва улар хизматида бўлган камбағал жамоалардир¹⁰⁴. Марказий Осиё илк кўчманчиларининг оилавий муносабатлари ва ижтимоий табақаланиши масалалари «Авеста»да, антик давр тарихчилари, жумладан Геродот асарларида ўз аксини топган¹⁰⁵.

И.В. Пьянков маълумотларига кўра, антик давр тарихчилари Ўрта Осиё кўчманчиларини қуйидагича тасаввур этган: Ўрта Осиёнинг ғарбида чўл ва дашт қисмларини "Массагет" ("Дербик") қабилалари ..., шарқда тоғ ва дашт қисмларида "Сак" қабилалари..., Танаис (Сирдарё) бўйлари ва унинг нариёғида "Даи"лар истиқомат қилишган¹⁰⁶.

¹⁰³ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. - Киев, 1989.

¹⁰⁴ Генинг В.Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV-III вв. до н.э. по археологическим данным. Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. - Киев, 1984. - С. 215-234.

¹⁰⁵ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии по данным античных авторов // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. ТД. Ноябрь 1975. – Л., 1975. - С. 84.

¹⁰⁶ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 84-93.

Геродот: "Массагетлар оддий кишилар, Форс тўкин-сочинликларидан беҳабар" деб ёзган бўлса, Арриан "... ўта қашшоқ ҳолда яшайди, камбағал ва ҳақпарвар кишилар, ягона ютуғи ёй ва ўқ, овқати гўшт ва сут, кийимлари теридан, ҳукмдорлари ҳам, оддий кишилари ҳам барабар, меҳмондўст, тинчликпарвар ва озоддир¹⁰⁷", дейди.

Сак қабилалари тўғрисида ҳам шунга ўхшаш маълумотлар бор. "Қишлоқ ва шаҳарлари йўқ. Аравада яшашади, фақат чорвачилик билан шуғулланади". Ктесий эса Сакларнинг деҳқончилиги билан шуғулланиши ва оз бўлса-да, шаҳарлари борлиги хусусида ёзган¹⁰⁸.

Ўрта Осиё кўчманчиларининг сиёсий ҳаёти тўғрисида қуйидагича маълумотлар бор: ҳар бир кўчманчи қабилаларнинг бошида шоҳ ёки малика туради. Массагетларда малика Томирис; Сакларда малика Зарина, шоҳ Аморг, шаҳзода Спаретра (Мавак) ва бошқалар. Шоҳ ёки малика уруш вақтида қўмондонлик қилган, бошқа қабила шоҳларига тинчлик ёки иттифок тўғрисида элчилар юборган. Шоҳлик авлоддан авлодга ўтган. Ктесий маълумотларига кўра, Саклар ўлган шоҳларга катта қўрғон-қабрлар қурган. Қабрлар учбурчак шаклда бўлиб, учи баландга қараган. Томонлари 3, баландлиги 1 стадий. Бу пирамидалар олтин тақинчоқлар билан безатилган¹⁰⁹.

Ўрта Осиё кўчманчилари сиёсий ҳаётида муҳим роль ўйнаган халқ йиғини тўғрисида ҳам И.В. Пьянков маълумотлар тўплаган. Халқ йиғинида барча қуролли жангчилар қатнашган. Йиғинда уруш ёки сулҳ масалалари ҳал қилинган. Агар уруш тўғрисида битимга келинса, ҳамма жангга отланган. Ёзма қонунлар тўғрисида гапириш нотўғри бўлса-да, дербикларда енгил жиноятлар учун ҳам ўлим жазоси берилганлиги тўғрисида маълумотлар бор¹¹⁰.

Ўрта Осиёнинг кўчманчи аҳолиси ўртасидаги ижтимоий табақаланиш тўғрисида ҳам мушоҳада қилса бўлади. Маълумки, массагетларда отлик

¹⁰⁷ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 84-93.

¹⁰⁸ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 85.

¹⁰⁹ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 87.

¹¹⁰ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 89.

кўшин ва пиёда аскарлар бўлганлиги тўғрисида маълумотлар бор. Пиёда аскарлар камбағал табақани англатса, жанговар кийимлари олтин тақинчоқлар билан безатилган, тўлиқ қурол-аслаҳага эга бўлган, отлари ҳам безатилган отлиқ аскарлар эса юқори табақани англатади. Манбаларда ҳукмдор сўзини билдирувчи "династи" термини ҳам учрайди. Династилар ўз кўшинини тузиши, жангга чиқиши ва шу йўл билан ўз ҳудудини кенгайтириши ва бойлигини ошириши мумкин бўлган. Шу маънода Сак ҳукмдорининг 30.000 бош моли бўлганлиги тўғрисида манбалар бор¹¹¹. Албатта, шунча молни қарам кишиларсиз ёки хизматкорларсиз боқиб бўлмайди.

Массагет, Сак ёки Даи қабилалари қолдирган моддий маданиятни ўрганиш ва шу асосда Ўрта Осиё кўчманчиларининг ижтимоий табақалари ва давлатчилиги борасида археолог олим Б.А. Литвинский изланишлари мавжуд. У Помир Сак қабилаларининг келиб чиқиши, ижтимоий қатламлари тўғрисида маълумотлар тўплаган¹¹².

Юқорида зикр этилган фикр ва мулоҳазалардан кўриниб турибдики, илк синфий муносабатлар ва умуман давлатчиликнинг пайдо бўлиши республикамиз ҳудудида бир текисда ривожланмаган. Қадимги Шарқ цивилизациялари билан доимий маданий ва иқтисодий алоқада бўлган Бақтрия ҳудудида аҳолининг ижтимоий табақаларга бўлиниш жараёни, илк синфий муносабатлар, илк шаҳарларнинг пайдо бўлиши ёки "карликовый" давлатларнинг шаклланиш жараёни сўнгги бронза даврида юз берганлиги археологик тадқиқотлар натижасида исботланмоқда. Бақтрия Аҳамонийлар империяси таркибига кириш арафасида катта сиёсий бирлашма сифатида Ўрта Осиё халқлари тарихида ўз ўрнига эга бўлган.

Хоразм давлатчилиги тарихи борасида тарихчилар ва археологлар ўртасидаги қизгин мунозараларни ечишнинг ҳозирги кунда имконияти анча оғир. Сўнгги бронза ва илк темир даврида Қуйи Амударё ва Орол бўйларида

¹¹¹ Пьянков И.В. Общественный строй ранних кочевников Средней Азии ... - С. 84-93.

¹¹² Литвинский Б.А. Древние кочевники «крыша мира». - М.: 1972.

тарқалган Тозабог'ёб, Амиробод ёки Қуйисой маданиятларида ривожланган жамият ёки давлатчилик белгилари бўлганлиги тўғрисида гапириш қийин¹¹³. Бу борада археологларнинг тарихчиларга қўшилиши учун Амиробод ёки Қуйисой маданиятларига оид янги шаҳар типдаги ёдгорликларни топиши ва ўрганиши лозим бўлади. Ҳозирги кунда Хоразм давлатчилиги борасида А.А. Асқаров олға сураётган гоё заминиди тарихий ҳақиқат бор кўринади, бунга қўшимча қилиб С.П. Толстовнинг "Хоразм подшоҳлиги халқларнинг ҳарбий демократик бирлашмасидан иборат бўлиб, доимо ҳудудини бошқа халқлар ерлари эвазига кенгайтириб борган"¹¹⁴, деган сўзларини келтириб ўтиш мумкин.

Илк давлатлар тарихи бўйича ёзма манбалар жуда кам. Юқорида таҳлил қилиб ўтганимиздек, уларни ўрганишда тадқиқотчилар талқини ҳам ҳар хил. Бу борада янги ёзма манба топилиши эса ҳақиқатдан жуда йироқ. Шу мақсадда Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлишида археология фани ютуқларидан фойдаланиш зарур. Археология фани ютуқлари асосида ишлаб чиқилган жамоаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини, меҳнат тақсимотининг пайдо бўлиши ва жамоаларнинг ижтимоий гуруҳларга бўлинишини, шу асосда синфларнинг пайдо бўлишини, шаҳар маданиятининг шаклланиши ва ниҳоят шаҳар-давлатлар ва унинг формаларини ўрганиш ушбу диссертациянинг мақсади ҳисобланади. Қадимги Шарқнинг ажралмас бир бўлаги бўлган Ўзбекистон ҳудудида илк давлатларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши Қадимги Шарқдан алоҳида бўлганми ёки ўзаро алоқалар таъсирида рўй берганми? Шу каби масалалар билан шуғулланиш ҳозирги кунда ўзбек археологларининг бирламчи вазифасига айланмоқда ва бу масала ушбу диссертацияда баҳоли қудрат кўриб чиқилди.

¹¹³ Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Этнография и археология Средней Азии. - М.: 1979; Вайнберг Б.И. Изучение памятников Присарыкамышской дельты Амударьи в 70-80 годах // Скотоводы и земледельцы левобережного Хорезма. - М.: 1991; Рапопорт Ю.А. Краткий очерк истории Хорезма в древности // Приаралье в древности и средневековье. - М.: 1998.

¹¹⁴ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М.: 1948. - С. 341.